

ВНУТРІШНЄ МОВЛЕННЯ ПЕРСОНАЖІВ ЯК ВИРАЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО МЕНТАЛІТЕТУ (НА МАТЕРІАЛІ РОМАНУ У. САМЧУКА "МАРІЯ")

Національна ментальність як рівень індивідуальної свідомості формується під впливом етногенетичної пам'яті, що виявляється у культурі народу, його традиціях та побуті, релігійних переконаннях.

Художня література чи не найяскравіше з усіх видів мистецтва відображає цей процес, відтворюючи через окремих персонажів національну психологію.

Одним із засобів вираження глибинних психічних процесів у свідомості літературного персонажа є його внутрішнє мовлення, що передається, як правило, невласне прямою мовою.

Зауважимо, що невласне пряма мова, яка формально входить до складу авторської мови (мови оповідача, але являє собою "чуте слово" як в плані лінгвістичного вираження, так і в плані семантики), займає помітне місце у романі Уласа Самчука "Марія".

Невласне пряма мова є прикладом інтерференції суб'єктно-мовленнєвих структур, за яким сучасною лінгвістикою закріплено статус "особливого стилістичного прийому" [Чемерисов 1989: 319]. Специфіка невласне прямої мови полягає в тому, що в ній зберігаються лексичні, синтаксичні, а також інтонаційні особливості чужого висловлення, манера говоріння мовця, але все це передається від імені автора-оповідача. Отже, мова автора і мова героя в такій структурі зливаються, в результаті чого виникає і навіть багатоплановість висловлення.

В. В. Виноградов розглядав невласне пряму мову як художній прийом, за допомогою якого зображується точка зору персонажа і на зіставленні з якою вимальовується образ автора [Виноградов 1980: 273].

У романі "Марія" оповідач аукторіальний (не протиставлений автору), всі персонажі твору позначаються формами третьої особи. Хоча автор-оповідач не бере участі в сюжетних діях і формально перебуває поза художнім світом дійових осіб, він може проникати в таїну їх внутрішнього "Я", у світ невисловлених думок. Авторські позиції і точки зору персонажів здебільшого співпадають, автор співпереживає долю своїх героїв, часто вступає з ними в односторонній риторичний діалог. Наприклад:

Еге-ге, Маріє! Чуй-но, дівчино чорнява, що з тобою сталося? Не червоній і не спускай повік.

Спала ти, Маріє, минулої ночі? Добре спала? Чому ж ти, дівчино, не спала? Втомилася ж, руки щеміли, у спині стояли кілки... Чого ж ти так довго оберталася з боку на бік, чого ходила пити воду, чого хрестилася і виходила під ясні зорі, ступала по осінній росі гарячими ногами?

Мовчиш, Маріє? [Самчук 1999: 15].

У таких відступах простежується активна авторська позиція, ставлення автора-оповідача до зображуваного: прихильність, співчуття або осуд.

А за допомогою прийому невласне прямої мови відтворюється дійсність у різноманітних суб'єктних зображеннях, а не просто з точки зору автора (у формі авторської оцінки подій, що описуються). Отже, оповідь набуває суб'єктно-експресивної багатоплановості. Постійне переміщення сфер свідомості автор – головний персонаж – "другорядний" персонаж веде до драматизації твору, до зближення авторського слова з мовленням літературних героїв.

Невласне пряма мова передає глибоко приховані фрагменти психічного і духовного життя того чи іншого персонажа, його світосприйняття. Читач, таким чином, має змогу подивитися на

зображувані події очима персонажа, пережити його перцептивні асоціації. Наприклад:

Оксана з побожним здивуванням подивляла свою першу мрію, яка ось – дивіться, жива трепетлива дійсність, і ім'я їй Марія. У неї личко справжнє, рожевеньке, з білим мачком на крихітному носіку й червоними плямками на щічках. У неї будуть оченята. Так. Будуть оченята і вони бачитимуть. У неї чоло, а за ним хорониться брунька розуму, яка от-от розів'ється, розцвіте, розпізнає добро і зло [Самчук 1999: 7].

В обох прикладах невласне пряма мова являє собою, з одного боку, акт мовленнєвої дії оповідача, з другого – відтворення процесу сприйняття персонажем дійсності: первонароджена Марія змальовується через сприйняття матері і Корній – у баченні дорослої Марії-страдниці. Лексичними сигналами цього сприйняття виступають слова із семантикою зорових відчуттів: *подивляла, дивіться, бачила, слідувала*.

За допомогою прийому невласне прямої мови оповідач розкриває глибинні процеси, що відбуваються у свідомості того чи іншого персонажа.

Як один із типів передачі мовлення персонажів невласне пряма мова в загальний контекст роману включається різними способами.

Перший спосіб – за допомогою слів із семантикою говоріння, мислення, сприйняття. Наприклад:

Ні, думас, Марія. Він не такий вже дуже поганий. Він добрий і щирий. Неговіркий, але Боже... Не всі ж мають бути говірками. Якось звикне, полюбиться, забудеться. Що ж, коли доля така. Видно, проти долі не підеш... Коли б він трохи певнішим був... Як той. Той сміливо йшов, а цей – скрадаючись. Той нічого не носив, не купував. Навіть хотіла, щоб щось купив. Ні. Брав її, як свою, і цілував, і сміявся. Цей же і цукерки, і хустку... Якось підкрадається, мовчить і вичікує... Але і цей сильний, Марія чує його силу. Сила його у витривалості, у терпінні [Самчук 1999: 35].

Більш поширеним є безпосереднє включення невласне прямої мови в авторську оповідь, в результаті чого авторська розповідь про героя, авторська характеристика плавно переходить у безпосереднє відтворення його психічного стану, і фіксацію його внутрішньої мови. Наприклад:

Додому вертався він з молоденькою сусідкою, дівчинкою Ганною. Жартує, сміється. Марія оддалік йде за ними. Їй хочеться зукнути, щоб зупинився. Яке він має право так нехтувати нею? Здається, оглянувся. Помітив? Ні? Не міг не помітити. Не голка ж вона, а Марія. Колись між тисячами помічав. Не може ж людина такою жорстокою бути. Він ось пройде́ться, роздумає й огляне́ться. Йдуть, йдуть, йдуть [Самчук 1999: 45].

У наведеному прикладі маємо монологічну невласне пряму мову, хоч така назва досить умовна, як є умовними межі між монологом і діалогом взагалі [Словарь 1990: 310]. Використаємо термін "монологічна невласне пряма мова" в широкому значенні для відмежування невласне прямої мови від її структурного різновиду – невласне прямого діалогу [Кожевникова 1976: 283]. Отже, монологічна невласне пряма мова в контексті роману У. Самчука "Марія" є органічним продовженням авторського монологу, яким є, по суті, будь-який прозовий твір. За своїм лексичним складом, за особливостями поєднання слів у синтаксичні конструкції цей різновид невласне прямої мови тяжіє до форм книжної мови, а разом з тим на фоні авторської оповіді являє собою інший стильовий пласт – чуже мовлення (мовлення персонажа).

Монологічна невласне пряма мова передає невисловлене одностороннє мовлення, служить засобом психологічної характеристики не лише комуніканта, а й інших персонажів. У багатьох випадках вона відтворює внутрішню боротьбу героя, і тоді невласне прямий діалог максимально наближається до діалогу, але специфічного – одностороннього, у якому адресант і адресат – одна і та ж особа. Таку наближеність створюють питальні речення-репліки, що імпліцитно виражають і відповідь. Іноді від-

повіді на такі запитання містяться в суміжних реченнях невласне прямої мови:

Марія думала: нема більше справедливості. Це ж жорстока справедливість. Тож безглуздя. Якись кпини над нею... Зрештою, навколо смерть, смерть і тільки смерть. Де ж життя? Коли ж почнеться життя? Навколо покотом люди. Чого вмирають люди? Чому не живуть? [Самчук 1999: 53].

Питальні речення (як і окличні) в структурі невласне прямої мови є відображенням розмовного синтаксису, засобом актуалізації семантико-стилістичних центрів міні-контексту, виступають формою передачі суттєвого стану людини. Отже, у невласне прямій мові структура фрази в багатьох моментах визначається специфікою усно-розмовного синтаксису. Таку специфіку складають також неповні та незакінчені речення, які є засобом вираження суб'єктної модальності, формою передачі тонких емоційно-експресивних відтінків. Наприклад:

Думала весь час за Корнія. Здавалося, страшний вчинила гріх. Боялася кари за зламану присягу бути вірною до смерті. Але де ж він? Пішов і ніби у воду канув. Де він?

В очах картини і картини. Як побачила його того вечора, як обняв її сміливо, певно, обняв... Його блискучі сині очі, його кучері... [Самчук 1999: 34].

Засобом емоційного мовлення у структурі невласне прямої мови є звертання, які мають скоріше риторичний характер:

Йшла далі і далі, і коли б треба було йти безконечно, на край світа, і тоді пішла б. Там же, люди, сина її під землю дали. Єдиного... Єдину і останню надію. І ви ще кажете не йти? [Самчук 1999: 122].

Таким чином, у невласне прямій мові стилізується усно-розмовне мовлення. Невласне прямий монолог у романі "Марія" займає проміжне місце між прямою мовою і авторським контекстом. Разом з тим, мовленнєва структура роману, як і будь-якого іншого художнього твору, являє собою складну взаємодію різних форм монологу і діалогу, в тому числі і непрямих.

Невласне пряма мова у контексті роману У. Самчука "Марія" представлена не лише складними синтаксичними утвореннями, а й окремими елементами, вставленими в монологічне мовлення автора-оповідача. Наприклад:

Сотня возів, дві сотні вибраних киргизьких коней. Збруя, майно. Долой війну! Додому. Кинули вози, коні. Вибрали комітет і почали грабувати село [Самчук 1999: 94].

Такі "вкраплення" створюють в авторському мовленні сферу героя. З цього приводу М. М. Бахтін писав: "Мовлення героїв ... майже завжди має вплив (іноді могутній) на авторське мовлення, розсіюючи по ньому чужі слова (приховане чуже мовлення героя) і цим вносячи в нього розшарування, суперечливість..." [Бахтін 1975: 129].

У контексті роману спостерігається явище інтерференції мовленнєвих структур, яке полягає в лексично і графічно не відзначеному введенні прямої мови в невласне прямий монолог чи діалог. Наприклад:

Дунав, дунав і дунав... Прикро і боляче. Пішла все-таки. Кажуть, б'є її, тиранить. У нього ж немає чого їсти. На подвір'ї навіть хвостяки нема, хата ринеться. А все-таки пішла. Любив, шанував... Не сказав марного слова... Терпів стільки, що навіть кінч не витерпів би, і все-таки пішла... Маріє! Чого ти від мене пішла? Вернися, Маріє! Не скажу тобі нічого прикрого. Вернися! Коли б ти знала, як болить у мене тут і тут... [Самчук 1999: 57].

У наведеному прикладі пряму мову засвідчують займенники першої особи, відповідно – першоособова форма дієслова-присудка і повтор форми наказового способу дієслова *вернися*, а також звертання, що передбачають наявність адресата, – як це спостерігається у процесі усно-розмовного діалогу. Зауважимо, що зникнення формальних меж між різними мовленнєвими структурами – результат максимальної суб'єктивації оповіді. Заміна номінації особи не порушує зв'язності тексту і його логіч-

ності, а сприймається як експлікація передбачуваної текстовим субститутом (займенником третьої особи) першої особи.

У всіх структурних реалізаціях невласне пряма мова у контексті роману У. Самчука "Марія" насамперед є прийомом суб'єктно-експресивної багатоплановості оповіді, виступає засобом розкриття внутрішнього світу героя, дозволяє створити його психологічний образ.

Крім того, на основі тонких форм взаємодії оповідного стилю з внутрішнім мовленням персонажів вимальовується й образ автора, який із зміною суб'єктних планів оповіді то займає позицію стороннього спостерігача, то стає на бік персонажів. Отже, невласне пряма мова як стилістичний прийом має великі і різнопланові можливості.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Бахтін 1975 – Бахтин М. М. Вопросы литературы и эстетики. – М.: Наука, 1975.
- Виноградов 1980 – Виноградов В. В. Избранные труды о языке художественной прозы. – М.: Наука, 1980. – 358с.
- Кожевникова 1976 – Кожевникова Н. А. Несобственно-прямой диалог в художественной прозе // Синтаксис и стилистика / Отв. ред. Г. А. Золотова. – М.: Наука, 1976. – С. 283-300.
- Словарь 1990 – Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В.Н.Ярцева. – М.: Советская энциклопедия, 1990. – 685 с.
- Самчук 1999 – Самчук Улас. Марія. Куди тече та річка. – К.: Наук. думка, 1999. – 416 с.
- Чемерисов 1989 – Чемерисов М. Т. Пряма, непряма і невласне пряма мова // Сучасна українська літературна мова. – К.: Вища школа, 1989. – С. 316-320.